

УДК 152.3

Хохліна О. П. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки факультету № 2 Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПРОБЛЕМА СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ

Проаналізовано проблему структури особистості у психології. Визначено тенденцію створення багатовимірної системної психологічної структури особистості. Розглянуто найпоширеніші у вітчизняній психологічній науці та практиці структури особистості О. Г. Ковальова, К. К. Платонова, С. Д. Максименка та С. А. Мула, В. В. Рибалки, які належать до одновимірних, двовимірних і тривимірних. Висвітлено змістове наповнення найважливіших складових особистості – спрямованості, характеру, здібностей, темпераменту, самосвідомості, підструктури досвіду, підструктури форм відображення, біологічно обумовленої підструктури, внутрішнього світу, психічного стану. Констатовано, що з'ясування сутності особистості як цілісного утворення, яке має певну структуру, і визначення її складу є необхідною умовою ефективної психолого-педагогічної роботи в контексті особистісного підходу.

Ключові слова: особистість, структура особистості, підструктури особистості, спрямованість, характер, здібності, темперамент, самосвідомість, внутрішній світ, психічний стан.

Особистість у психології розглядають, передусім, як суспільно-психологічну сутність людини, яка формується внаслідок засвоєння нею суспільно-історичного досвіду людства. За розгорнутішим визначенням особистість трактують як саморегульоване системне утворення, якому притаманні соціально значущі психічні властивості, що забезпечують вибірковість відношень і регулювання поведінки людини як суб'єкта активності [1]. Загалом особистості притаманні відносна сталість і прогнозованість, наявність стрижня, активність, вираження, відкритість, саморозвиток і саморегуляція, а головне – унікальність та цілісність (К. О. Абульханова, Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський,

С. Д. Максименко, В. М. Маркін, В. А. Петровський та ін.) [1]. Однак цілісне розуміння особистості не означає, що вона є чимось аморфним, безструктурним [2]. У психічному складі особистості, зазначав С. Л. Рубінштейн, виокремлюють різні сфери рис, що характеризують різні її аспекти. Вони ж, пронизуючи одна одну, змикаються в реальній єдності особистості [3].

Розгляд структури особистості (як і будь-якого психічного явища) надає можливість не лише повніше осягнути її сутність, а й визначити конкретні концептуальні засади наукового дослідження чи практичної роботи психолога в контексті особистісно орієнтованого підходу. Найважливішою ж концептуальною засадою особистісного підходу є уявлення про особистість як цілісне утворення, що має певну психологічну структуру. Вивчення проблеми свідчить, що вона на сучасному етапі розвитку психологічної думки потребує подальшого розроблення і є актуальною як у теоретичному, так і практичному аспектах. Метою здійсненого нами теоретичного дослідження, результати якого наведено в статті, є аналіз найпоширеніших у вітчизняній психології структур особистості, запропонованих у працях О. Г. Ковальова [4; 5], К. К. Платонова [2], С. Д. Максименка і С. А. Мула [6], В. В. Рибалки [7].

Однією з найусталеніших у психології є структура особистості, розроблена О. Г. Ковальовим [4; 5]. Саме її наводять у більшості підручників із загальної психології; на ній ґрунтується низка теоретичних й емпіричних досліджень із психології особистості; до неї адаптують усі особистісні властивості та на її підставі класифікують методичний апарат вивчення особистості.

Із цього приводу О. Г. Ковальов зазначає, що будь-яка організація, психічне життя мають певну будову. На його думку, відволікаючись від індивідуальних особливостей психічного складу, можна визначити типову структуру особистості. Із психічних процесів на тлі станів формуються властивості особистості (стійкі утворення, що забезпечують певний якісно-кількісний рівень психічної діяльності та поведінки, типовий для індивіда). У процесі діяльності властивості певним чином пов'язуються одна з одною відповідно до вимог діяльності, утворюючи складні структури, до яких належать темперамент (система природних властивостей), спрямованість (система потреб, інтересів й ідеалів), здібності (комплекс інтелектуальних, вольових

та емоційних властивостей), характер (синтез ставлень і способів поведінки) [4]. Висвітлюючи згодом питання структури особистості, дослідник виокремлює вже такі її компоненти: спрямованість, здібності, характер і система управління («Я» – власне самосвідомість) [5, с. 70–73], а темперамент виведено за її межі.

Спрямованість особистості (або вибіркове ставлення до дійсності), на переконання О. Г. Ковальова, охоплює різні властивості, систему потреб й інтересів, ідейних і практичних установок. Деякі компоненти спрямованості домінують і мають провідне значення, інші виконують підпорядковану роль. Домінантна спрямованість визначає психічну активність людини загалом.

Здібності забезпечують успіх діяльності, вони взаємопов'язані та взаємодіють. Характер, або стиль поведінки людини в соціальному середовищі, – складне синтетичне утворення, у якому в єдності виявляються зміст і форма духовного життя людини. Хоча характер і не відображає особистість загалом, проте презентує складну систему її властивостей, спрямованості й волі, інтелектуальних, емоційних якостей, типологічних особливостей. У системі характеру визначальними є моральні та вольові властивості.

Компонентом, що надбудовується над усіма іншими, буде система управління, яку зазвичай позначають поняттям «Я». Це утворення самосвідомості особистості, воно здійснює саморегуляцію – посилення або послаблення діяльності, самоконтроль і корекцію дій і вчинків, передбачення та планування життя й діяльності [5].

Аналізуючи структуру особистості, О. Г. Ковальов зауважує, що вона складна, багатогранна й динамічна. Усі її компоненти взаємопов'язані та взаємозумовлені. З розвитком особистості відбуваються і зміни в її структурі. Водночас структура кожної особистості порівняно стійка. Вона містить типові для індивіда системи властивостей, що характеризують його як людину, від якої можна очікувати в тих або тих ситуаціях життя певних учинків і дій. Таким чином, кожна людина є єдністю стійкого й мінливого, і лише така організація надає можливість їй бути собою, виявляти гнучкість і дотримуватися способу життя, адекватного умовам [5]. Отже, у структурі особистості О. Г. Ковальова розглянуто такі її складові, як самосвідомість, спрямованість, здібності, характер і темперамент.

Надалі в науці виявилася тенденція до синтезу багатовимірної системної психологічної структури особистості [7]. Прикладом цього є структура особистості К. К. Платонова [2], С. Д. Максименка та С. А. Мула [6], В. В. Рибалки [7]. Застосування принципу «накладання» одного рівня підструктур на інший стало важливим кроком до побудови багатовимірної структури особистості [7].

Визначальною у психології є структура особистості К. К. Платонова [2]. На відміну від одновимірної структури О. Г. Ковальова, структура особистості К. К. Платонова є двовимірною. Як перший рівень у структурі вчений розглядає динамічну функціональну структуру особистості, яка містить чотири підструктури – спрямованості, досвіду, форм відображення та біологічно обумовлену підструктури [2, с. 121–145].

Підструктура спрямованості об'єднує спрямованість, ставлення та моральні риси особистості; по суті, це установки, що стали властивостями особистості. Елементи особистості, що належать до цієї підструктури, не мають безпосередніх природних задатків і відображають індивідуально заломлену класову суспільну свідомість. Ця підструктура формується шляхом виховання. Вона соціально обумовлена. Спрямованість, на думку К. К. Платонова, охоплює потяг, бажання, прагнення, інтерес, ідеал, світогляд, переконання. У цих формах спрямованості особистості виявляються як її ставлення, так і моральні якості. Усі форми спрямованості водночас є її потребами та потенційними (а можуть ставати й актуальними) мотивами діяльності.

Друга підструктура особистості – підструктура досвіду, яку називають індивідуальною культурою, або підготовленістю, – передбачає знання, навички, уміння та звички, набуті шляхом особистого досвіду й навчання, проте вже з помітним впливом і біологічно обумовлених властивостей особистості.

Третя підструктура – підструктура форм відображення – охоплює індивідуальні особливості окремих психічних процесів, психічних функцій. Вплив біологічно обумовлених особливостей у цій підструктурі виявляється ще виразніше. Ця підструктура, взаємодіючи з останніми, формується шляхом вправ.

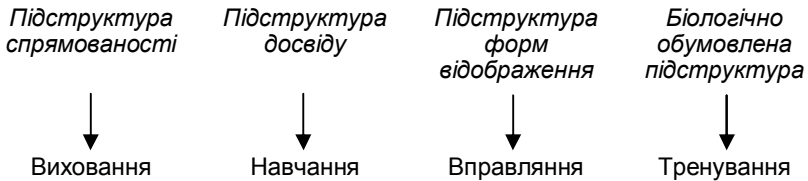
Четверта підструктура – біологічно обумовлена підструктура – об'єднує властивості темпераменту (типологічні властивості

особи), статеві й вікові властивості особи, її патологічні, так звані органічні зміни. Формуються (змінюються) необхідні риси, що належать до цієї підструктури, шляхом тренування. Вони значно більше залежать від фізіологічних і навіть морфологічних особливостей мозку, ніж від соціальних впливів на людину [2].

Такою є головна загальна динамічна функціональна психологічна структура особистості. Основною вона є тому, що, крім зазначених чотирьох визначальних, виокремлюють ще дві накладені на них підструктури – характеру та здібностей. Загальна вона тому, що властива будь-якій особистості, а динамічна – оскільки від раннього дитинства й до смерті особи вона змінюється [2].

Слід акцентувати увагу на тому, що послідовність наведення підструктур у динамічній функціональній структурі особистості за К. К. Платоновим (підструктура спрямованості → підструктура досвіду → підструктура форм відображення → біологічно обумовлена підструктура) визначена наближенням/віддаленням від соціального/біологічного чинників впливу на їх становлення: що вище в переліку знаходиться підструктура, то більшою мірою вона залежна від соціальних умов та меншою – від біологічних, і навпаки. Зокрема, підструктура спрямованості є найбільш соціально детермінованою (насамперед вихованням) і найменше залежить від біологічних (природних) чинників; підструктура досвіду вже меншою мірою залежить від соціальних впливів, оскільки її становлення відбувається не лише під час навчання, а й під впливом задатків особи. Ще менш соціально детермінованою є підструктура форм відображення, більше вона залежить від біологічних умов – тут застосовують вправління. І найменшою мірою соціальними чинниками визначено становлення власне біологічно обумовленої підструктури – властивостей темпераменту тощо, для впливу на які використовують тренування. Це слід ураховувати для організації спеціальних розвивальних впливів на людину. Науковець зауважує, що ієрархія та субординація основних підструктур особистості пов'язані з відповідними видами формування властивостей кожної підструктури [2, с. 178–184], загалом її можна відобразити так (див. схему):

Види формування особистості (за К. К. Платоновим)

Аналіз структури особистості за К. К. Платоновим свідчить, що в ній на перший рівень підструктур «накладається» (надбудовується, напластовується) наступний рівень (шар, вимір) компонентів. До цього рівня належать характер і здібності, які розглянуто як загальні, інтегративні якості особистості. У них різною мірою представлені підструктури, що формують перший рівень – динамічну функціональну структуру особистості. Характер – це каркас особистості, а здібності – властивість, яка виявляється в зіставленні з певною діяльністю. Отже, структура особистості за К. К. Платоновим є двовимірною.

Двовимірною є й сучасніша психологічна структура особистості, яку запропонували С. Д. Максименко та С. А. Мул [6]. З огляду на сучасні наукові дані в контексті генетичного підходу, є підстави виокремлювати в особистості п'ять підструктур (структурних одиниць): біопсихічну, індивідуальні особливості психічних процесів, досвід, спрямованість, здібності. Зазначені підструктури, крім підструктури здібностей, відповідають тим, що формують перший вимір особистісних складових за К. К. Платоновим – динамічну функціональну структуру особистості.

Проте, на думку авторів, такий розгляд особистості не цілком відображає її структуру. Особистість має ще й інші якості, які за своєю сутністю є «одиницями аналізу» (гранями), однак, на відміну від перелічених, вони значно динамічніші (плинні), ніж структурні, тому не мають окремої «локалізації» – вони охоплюють особистість загалом. Ідеться про внутрішній світ особистості, характер і психічні стани, які утворюють другий вимір властивостей у структурі особистості.

Внутрішній світ особистості, зазначає Л. І. Анциферова, – це індивідуально-інтерпретований, насичений модальностями особистісних переживань, осмислений у діалогах із реальними й

ідеальними співрозмовниками зовнішній світ, у якому віддиференційовані функціональні галузі з різним рівнем значення. Це, на думку С. Д. Максименка та С. А. Мула, світ смислів, життєвих планів і сутнісних переживань. Водночас внутрішній світ особистості насправді значно суперечливіший і драматичніший, оскільки охоплює не лише усвідомлене, а й безсвідоме. Інстинкти й потяги, архетипи – усе це є другим полюсом, другою складовою внутрішнього світу. Протиріччя «свідоме – безсвідоме» формує підґрунтя та зумовлює цю грань («одиницю»), яка ніби заповнює внутрішній суб'єктивний простір існування особистості [6, с. 3–13].

Характер (з давньогрец. – відбиток, «чекан») автори розглядають як неповторний індивідуальний відбиток усіх якостей особистості, що виявляється в сталих (звичних, типових, характерних) способах взаємодії та емоційного реагування людини. Характер – це те, що «проростає» на поверхню, надає «форми» особистості; визначає особистість з погляду іншої людини й соціального світу загалом. Характер є змістовою одиницею особистості, оскільки соціальна дія (взаємодія), учинок відображає особистість, її психічний і психофізіологічний тезаурус.

Психічний стан – це цілісна характеристика функціонування психіки людини за певний період часу, яка втілює своєрідність протікання психічних процесів залежно від відображення дійсності, попереднього стану та психічних властивостей особистості. Психічний стан пронизує всю особистість, інтегруючи її та «зabarвлюючи» контекст існування. Стан може впливати на адекватність відображення світу, ефективність діяльності, дотримання життєво важливих цілей та орієнтацій. Стан може переходити в іншу форму існування – властивість особистості, і саме в цьому сенсі стверджують, що психічний стан – це те, що може здійснитися, відбутися [6].

Отже, структура особистості за С. Д. Максименком і С. А. Мулом містить вісім змістових одиниць (граней). Ці одиниці різні як за наповненням, так і за загальним тезаурусом: виокремлюють п'ять підструктур (біопсихічна, індивідуальні особливості психічних процесів, досвід, спрямованість, здібності, що формують перший вимір структури) і три наскрізні динамічні загальні якості (внутрішній світ особистості, характер, психічні стани, що утворюють другий вимір структури). Так виявляється гетерогенність структури особистості [6].

Тривимірну структуру розробив В. В. Рибалка [7, с. 116–122]. Особистість у його концепції розглянуто як складну систему, у якій

диференційовано й інтегровано психічні властивості, що розвиваються в індивіді під впливом соціальних факторів в умовах здійснення ним діяльності та спілкування з іншими людьми. На думку вченого, системна психологічна структура особистості має три базові виміри: I – соціально-психолого-індивідуальний («вертикальний»); II – діяльнісний («горизонтальний»); III – генетичний («віковий»), що визначає рівень розвитку властивостей особистості, її задатків і здібностей на певному етапі становлення індивіда як особистості. Ці виміри пов'язані між собою за ортогональним принципом, за яким співвідносяться три виміри простору. На рисунку умовно відображено взаємозв'язок між зазначеними вимірами у графічній формі.

Здійснюючи аналіз і синтез системної психологічної структури особистості, стверджує автор, слід урахувувати, на якому рівні узагальнення вибудовують цю структуру.

Рис. Тривимірний психологічний структурний особистості в узагальненій формі (за В. В. Рибалкою)

Розглянемо рівні конкретизації психологічної структури особистості за наведеною схемою.

I – рівень системної характеристики особистості, тобто складної соціально-психолого-індивідуальної за своєю сутністю системи з певними властивостями, що постійно розвивається і реалізується у формі діяльності та спілкування;

II – рівень трьох вимірів – соціально-психолого-індивідуального (перший вимір), діяльнісного (другий вимір) і генетичного (третій вимір) як базових параметрів психологічної структури особистості;

III – рівень підструктур (спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелектуальних процесів, психофізіологічних властивостей) – перший вимір; компонентів (потребнісно-мотиваційного, інформаційно-пізнавального, цілеутворювального, результативного, емоційно-почуттєвого) – другий вимір; рівнів розвитку (здатки, властивості, здібності) – третій вимір;

IV – рівень психічних властивостей, функцій і процесів. У таблиці (с. 29) наведено матрицю, у якій подано елементи підструктур і компонентів перших двох вимірів – соціально-психолого-індивідуального та діяльнісного, а третій, генетичний, лише окреслено без диференціювання на задатки, здібності та рівні розвитку;

V – рівень класифікації конкретних властивостей і власне здібностей особистості відповідно до певних видів діяльності (наприклад, науково-технічної, управлінської, економічної, педагогічної тощо) або виконуваних людиною ролей (начальника, підлеглого, чоловіка, жінки тощо).

Перші чотири рівні конкретизації психологічної структури особистості розглядають як такі, що характеризують її макроструктуру, а п'ятий – як такі, що належать до мікроструктури*. Перехід від макроструктури до мікроструктури пов'язаний з вимогами, що висувають до особистості конкретні види діяльності та поведінки, ролі, соціальний статус, позиція, ранг, які обирає, застосовує й реалізує людина в конкретних соціальних умовах життя [7].

* У праці В. В. Рибалки [7] проаналізовано й інші рівні конкретизації психологічної структури особистості.

Таблиця

**Психологічна структура особистості (четвертий рівень
узагальнення – конкретизації) (за В. В. Рибалкою)**

Соціум, референтні групи та партнери зі спілкування						
II вимір		Потреби та мотиви	Інформаційний пошук, прийом, первісне опрацювання інформації	Прийняття рішення щодо мети, задуму, ідеї, плану діяльності	Виконання рішення, досягнення результату діяльності	Емоційно-почуттєві компоненти діяльності
I вимір						
A	Спілкування	Потреба в спілкуванні	Комунікація (усна, письмова), мовлення	Розуміння партнера зі спілкування	Міжособистісна взаємодія	Емоційно-почуттєві компоненти спілкування
B	Спрямованість	Основні бажання і мотиви	Головні пізнавальні інтереси	Ідеали і переконання	Прагнення та воля в досягненні цілей і результатів	Емоційне підґрунтя спрямованості, почуття – мотиви
B	Характер	Мотиваційні риси характеру	Інформаційно-пізнавальні риси характеру	Риси цілеспрямованості характеру	Риси продуктивності характеру	Емоційно-почуттєві риси характеру
Г	Самосвідомість	Потреба в самоусвідомленні	Самопізнання та самооцінювання особистості	Саморегулювання і самоконтроль	Самореалізація особистості та самовдосконалення	Емоційно-почуттєві компоненти самосвідомості
Д	Досвід, компетентність	Мотиваційна готовність	Система знань, картина світу	Система вмій	Система навичок і звичок	Емоційно-почуттєвий досвід
E	Психічні (інтелектуальні) процеси	Атенційні установки	Обсяг і переключення уваги	Спрямованість і зосередженість уваги	Розподіл уваги	Атенційні емоції
		Інтелектуальні установки	Сенсорно-перцептивні процеси	Мисленнєві та імажинативні процеси	Сенсомоторні, перцептивно-рухові, мисленнєво-дійові процеси	Інтелектуальні емоції
		Мнемічні установки	Образна пам'ять	Поняттєво-логічна пам'ять	Рухова пам'ять	Емоційна пам'ять
Є	Психофізіологічні властивості	Психофізіологічні установки	Сензитивність нервової системи	Рухомість, пластичність нервової системи	Працездатність нервової системи	Емоційність
Центральна нервова система та цілісний організм індивіда						

Таким чином, розглянуто основні, найусталеніші у вітчизняній психології структури особистості – одновимірну О. Г. Ковальова, двовимірні – К. К. Платонова та С. Д. Максименка й С. А. Мула, тривимірну – В. В. Рибалки. Ці структури особистості, крім кількості запропонованих вимірів, різняться також критеріями їх побудови, кількістю та змістом визначених складових, місцем компонентів у структурі тощо. Водночас із позицій пріоритетності їх використання в різних галузях психології структури особистості О. Г. Ковальова та С. Д. Максименка й С. А. Мула мають, на наш погляд, визначальне загальнопсихологічне значення, а структури особистості, запропоновані К. К. Платоновим і В. В. Рибалкою, використовують переважно у психології праці та професійної підготовки. Загалом усі структури, моделі особистості доцільно розглядати як багатовимірні, оскільки особистості притаманні різноманітні властивості, які утворюють систему. Необхідною умовою ефективної психолого-педагогічної роботи (як дослідної, так і практичної), передусім у контексті особистісного підходу, має бути з'ясування її концептуальних засад, а головне – сутності особистості як цілісного утворення, що має певну структуру, та визначення її складових. Добір методичного апарату вивчення психічного утворення, інтерпретування отриманих результатів, віднайдення рекомендацій слід здійснювати на вихідних концептуальних засадах. Певною мірою сприятиме цьому теоретичне дослідження, результати якого наведено в цій статті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Хохліна О. П. Методологічні й теоретичні основи психології : навч. посіб. / О. П. Хохліна. – Київ : НАВС, 2014. – 232 с.
2. Платонов К. К. О системе психологии / К. К. Платонов. – М. : Мысль, 1972. – 216 с.
3. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2007. – 713 с.
4. Ковалев А. Г. Психология личности / А. Г. Ковалев. – М. : Просвещение, 1965. – 289 с.
5. Ковалев А. Г. Психологическая структура личности / А. Г. Ковалев // *Общая психология* / под ред. В. В. Богословского. – М. : Просвещение, 1981. – С. 70–73.

6. Максименко С. Д. Структура особистості: теоретико-методологічний аспект / С. Д. Максименко, С. А. Мул // *Проблеми сучасної психології*. – 2009. – Вип. 6. – Ч. 1. – С. 3–13.

7. Рибалка В. В. Психологічна структура особистості / В. В. Рибалка // *Психологія : підручник* / [Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.; за заг. ред. Ю. Л. Трофімова]. – Київ : Либідь, 2000. – С. 116–122.

Стаття надійшла до редколегії 05.12.2016

Khokhlina O. – *Doctor of Psychology, Professor, Professor of the Department Psychology and Pedagogic of Faculty № 2 of the National Academy of Internal Affairs, Kiev, Ukraine*

Problem of Personality Structure in Psychology

Problem of the personality structure in psychology has been analyzed. Tendency to create a systemic multi-dimensional psychological structure of personality is marked. Personality structures by A. G. Kovalev, K. K. Platonov, S. D. Maximenko and S. A. Mula, V. V. Rybalko that are most widely used in domestic psychology science and practices and which are referred to as one-dimensional, two-dimensional and three-dimensional are presented; meaning content of the most important components of the personality is revealed.

The personality is regarded as a socio-psychological essence of the man that results from acceptance of the mankind's experience. In a more wide sense the personality is defined as a self-controlling systemic formation that consists of socially significant mental properties that provide selectivity in relations and regulation of man behavior as a subject of activities. Revealing of the personality essence as some integrity that has a certain structure and determining of its composition are requirements for effective psychological-pedagogical activities in realization of personality approach.

It is noted that the personality structure proposed by A. G. Kovalev is one of the most established definitions in psychology theory. It is regarded as one-dimensional and consists of such structural components as: directedness, character, ability, temperament, control system («myself», that is consciousness).

As two-dimensional there are regarded personality structures by K. K. Platonov and later ones by S. D. Maximenko and S. A. Mula; as a three-dimensional one – structure by V. V. Rybalko.

According to K. K. Platonov the personality consists of a dynamic functional structure; it includes a substructure of directedness, experience substructure, reflection pattern substructure and biologically conditioned substructure. That is the first dimension or level of properties in the personality structure; the second consists of character and abilities.

According to S. D. Maximenko and S. A. Mula the personality consists of five substructures – biopsychic, individual peculiarities of psychic processes, experience, directedness, abilities (the first dimension) and three personal, dynamically changeable common qualities – inner world, character, psychic condition (the second dimension).

The personality structure by V. V. Rybalko, referred to as three-dimensional one, consists of dimensions as follows: socio-psychological-individual (the first dimension), activity (the second dimension) and genetic (the third dimension) that are filled with certain components.

Keywords: personality, structure of personality, substructures of personality, directedness, character, abilities, temperament, consciousness, internal world, psychic condition.